izvorni znanstveni članak / original scientific article UDK/UDC: 323.17:28]:821.163.4(497.6)

NARATIV O KALEIDOSKOPU

(Književne rezonance dovršetka procesa "nacionalizacije islama" u rekonfiguracijama bošnjačkog kulturnog identiteta krajem 20. i početkom 21. stoljeća)

Vedad SPAHIĆ

Univerzitet u Tuzli, Filozofski fakultet
Tihomila Markovića 1, 75000 Tuzla, BiH
vedadspahictz@gmail.com

ABSTRACT

U traumatičnom povijesnom kontekstu 90-ih godina prošlog vijeka okretanje Bošnjaka samima sebi odvijalo se, između ostalog, i kroz potenciranje vjerske komponente kulturnog identiteta. Polazeći od teze Šaćira Filandre da je Islam ″kod Bošnjaka nacionaliziran postavši instrumentom zadobijanja nacionalne svijesti″ u radu se prati nastavak i dovršetak tog procesa krajem 20. i početkom 21. vijeka kroz njegove rezenonace u književnosti. Teorijska osnova rada je poimanje identiteta kao nestabilne i procesualne kategorije, a u istraživačkom fokusu je korpus književnih djela Hadžema Hajdarevića, Miljenka Jergovića, Alije Isakovića, Faruka Šehića, Alije Nametka, Ivana Lovrenovića, Samedina Kadića, Abdulaha Sidrana Ozrena Kebe... Književnost je, i ovom prilikom se pokazuje, neusporediv seizmograf, medij bez presedana kada je po srijedi reprezentacija sraza društvenih trendova i osobnih svjetova, ali nikako ne treba potcijeniti ni njen proaktivni udio u procesima konstrukcije identiteta.

Ključne riječi: Bošnjaci, kulturni identitet, nacionalizacija Islama, bosanskohercegovačka književnost, rekonfiguracija identiteta

NARRATIVE OF THE KALEIDOSCOPE

(LITERARY RESONANCES OF THE COMPLETION OF THE PROCESS OF "NATIONALIZATION OF ISLAM" IN THE RECONFIGURATIONS OF BOSNIAK CULTURAL IDENTITY IN THE LATE 20TH AND EARLY 21ST CENTURY)

In the traumatic historical context of the 1990s, the turning of Bosniaks to themselves took place, among other things, through the intensification of the religious component of cultural identity. Starting from Šaćir Filandra's thesis that Islam "nationalized Bosniaks by becoming an instrument of gaining national consciousness", this paper traces the continuation and completion of this process in the late 20th and early 21st century through its resonances

in literature. The theoretical basis of the paper is the notion of identity as an unstable and procedural category, and the research focuses on the corpus of literary works by Hadžem Hajdarević, Miljenko Jergović, Alija Isaković, Faruk Šehić, Alija Nametak, Ivan Lovrenović, Samedin Kadić, Abdulah Sidran, Ozren Kebo... As evident on this occasion too, literature is shown to be an unparalleled seismograph, an unprecedented medium when it comes to re-presentation of juxtapositions of social trends and personal worlds, but its proactive role in the processes of identity construction should not be underestimated.

Key words: Bosniaks, cultural identity, nationalization of Islam, bosnian bosnian literature, reconfiguration of identity

1.0 Uvod: teorijske i pojmovne delimitacije

Važan aspekt procesa modernizacije zapadnih društava, čiji se počeci vezuju za epohu prosvjetiteljstva a puni zamah dobija formiranjem nacija-država[1], jeste i nacionalizacija religije. Pod ovim pojmom podrazumijevamo položaj religije u kome je, uprkos činjenici da su tradicionalni religoizni svjetonazori i prakse prisutni, ona primarno shvaćena kao kulturalna pojava, i to na način da nastavlja bitno određivati ritam društvenog vremena i sadržaje životne svakodnevice svih članova zajednice bez obzira na lična uvjerenja. Vjerske svetkovine su porodični blagdani koje slave svi. Religija je involvirana u život zajednice kao naslijeđe, materijalno (sakralne građevine npr. opredjeljuju urbanistički kontekst gradova, generiraju razvoj turizma...) i simboličko (npr. imena koja se daju djeci su prema likovima svetih knjiga, motivi u umjetničkim djelima, cijeli set tzv. konceptualnih metafora porijeklom iz vjerskih učenja a prema kojima kognitivno, prostorno i temporalno orijentiramo i djelujemo). Religija je zastupljena u školskim kurikulumima. Naposlijetku, ona je integrirajući faktor nacionalnog identiteta. Nacionalizacija religije, s druge strane, podrazumijeva i "proces prilagodbe i usklađivanja u kojemu religiozni čovjek u svoje mišljenje i djelovanje preuzima vrijednosni sustav nacije"[2]. Mnogo je još opipljivih činjenica (za ovu

1 Prema Anthonyju Smithu obilježja nacija-države su: 1. povijesni teritorij, 2. zajednički mitovi i historijska sjećanja, 3. zajednička masovna, javna kulutra, 4. zajednička zakonska prava i dužnosti svih pripadnika nacije, 5. zajednička ekonomija, s teritorijalnom mobilnosti pripadnika nacije. (Antoni D. Smit, Nacionalni identitet, XX vek, Beograd, 2010., str. 30.)

2 Martin Schulze Wessel (ur.), *Nationalisierung der Religion und Sakralisierung der Nation im östlichen Europa,* Franz Steiner Verlag, Stuttgart, 2006. str. 7; prema

priliku nije potrebno navoditi) koje govore da opadanje društvenog značenja tradicionalnih vjerskih institucija ne znači ni u kojem slučaju nestanak religije.

Pojmu nacionalizacija ovdje smo dali prioritet u odnosu na naizgled srodan pojam sekularizacija. Naprosto smatramo da vjeru nije moguće sekularizirati jer ona tada gubi svoju suštinu[3], ali ju je moguće uključiti u široki opseg kategorije nacionalnog unutar kojega može zadržati svoj primordijalitet i kanonsku usidrenost, koegzistirajući u fluidnom (post)modernom svijetu sa drugim stalnim reanžiranjima izloženim[4] i mobilnijim identitetskim formatima, štaviše, 'posuđujući' im, na način kako smo to opisali, vlastite modele i sadržaje za organiziranje mizanscena životnog svijeta. Jedna od ključnih pretpostavki za realizaciju takvoga identitetskog scenarija bilo je vraćanje povijesnog nacionalnog imena Bošnjak usvajanjem na Bošnjačkom saboru u septembru 1993. godine akta o nominaciji kojim se "ujedinjuje identitet našeg naroda s identitetom zemlje, s identitetom države i svoga državnog prava koji je nosio i čuvao stoljećima"[5]. Mislimo pritom na neprikladnost imena Musliman ne samo u pogledu historijskog prava naroda na zemlju i jezik nego i na gotovo nepremostive teškoće u pogledu obuhvata i identitetske inkluzivnosti koju savremeni koncept

Ivan Mrakešić, ″Od religijskog do nacionalnog identiteta i natrag (na primjeru Bosne i Hercegovine)″, *Društvena istraživanja,* 2010., Vol. 19, No. 3 (107), str. 525-546.

3 Daleko od toga da se ovim dovodi u pitanje sekularizacija društva kao procesa odvajanja funkcionalnih društvenih podsistema politike, privrede, nauke, obrazovanja itd. od religije, a što je praćeno i značajnijim individualiziranjem religijske prakse, tj. "prijelazom od javne, vidljive, crkveno organizirane religije na privatnu, nevidljivu religiju" (Jakov Jukić, ″Sociološki pristup sekularizaciji″, *Bogoslovska smotra*, 1975., Vol. 45, No. 1, str. 41).

4 Sve četiri najutjecajnije teorije identiteta saglasne su kada je u pitanju poimanje identiteta kao dinamične, procesualne i promjenjive kategorije: *interakcionistička* koja polazi od teze da se identitet oblikuje kroz komunikaciju i djelovanje; *strukturalna* koja identitet vidi kao 'otisak društvene strukture'; *refleksivna* pretpostavlja samoproizvodnju identiteta kroz racionalno djelovanje; *formativna* razumijeva identitet kao stalnu životnu obnovu nasuprot oblicima opredmećene kulture (vidjeti Ivan Rogić, ″Hrvatski nacionalni identitet i društvene elite″, u: Baloban, S. (ur.) *Hrvatski identitet u Europskoj uniji,* Centar za promicanje socijalnog nauka Crkve, Glas Koncila, Zagreb, str. 22-25).

5 Melisa Zukić, *Transformacije nacionalnog identiteta Bošnjaka*, doktorska disertacija, Filozofski faklutet u Sarajevu, Sarajevo, 2016., str. 57.

nacije podrazumijeva[6]. Time su stvorene pretpostavke za deprivaciju nakaradne prakse tzv. "doziranja islama" a po kojoj, kako to sasvim precizno uočava Xavier Bougarel, "što je neki Bošnjak udaljeniji od izvornih kur'ansko-sunetskih načela, time se njegova muslimanska 'verzija' forsira kao bosanski i sve bosanskiji 'islam'"[7].

2.0 Rat, vjera, identitet(i)

I Bošnjaci definitivno spadaju među narode čiji golem dio pripadnika, paralelno s dosljednim tradicionalnim praktikantima islamskih propisa ali i sve prisutnijim pojavnim oblicima novih fundamentalizama, upisuje religiju u svoj lični identitet u predstavljenim gabaritima. Generalno, značajan broj Bošnjaka danas protagonisti su onih vidova vjerskog identiteta koje karakterizira refleksivnost, autoreferencijalnost, individualni put, samostalnost pojedinca, autentičnost ličnog iskustva, selektivnost i razvoj *ininteriore homine*. Religija za ovu kategoriju ljudi jedan je od kulturalnih resursa koji su u procesima modernizacije bili i ostali "omiljena hrana pronalaženja sebe"[8]. Postavlja se pitanje koliko je ovakva prosudba konvergentna s također raširenim mišljenjem da se u povijesnom kontekstu 90-ih godina prošlog i prvih desetljeća ovog stoljeća prinudno okretanje Bošnjaka samima sebi

6 Nužno je, s tim u vezi, ipak podvući važnu razliku da se u zapadnom svijetu pojam nacija koristi ne samo "u smislu etniciteta, nego i za državu, narod u smislu države (demos, op. V. S.), dok se u Bosni taj termin isključivo odnosi na etničku dimenziju (etnos, op. V. S.)" (Zukić, ibidem, str. 63). Vrijeme će pokazati da li će dalji razvoj potvrditi tezu Esada Zgodića, inspiriranu evropskim iskustvima nacija-država, po kojoj "jednom kada je stvorena, država bitno suoblikuje postojeće etnički heterogene i etnički homogene entitete za nove nacionalne identifikacije" (E. Zgodić, *Ideja bosanske nacije*, Zalihica, Sarajevo, 2008., str.293). S tim u vezi i domaća i međunarodna naučna i intelektualna javnost dijele pesimizam, imajući u vidu hipoteke prošlosti, napose činjenicu da na ovim prostorima koncept demosa kao političkog naroda nikada zapravo nije ni zaživio dok se koncept etnosa kao pretpolitičke zajednice održavao cijelo 20. stoljeće, u Kraljevini SHS teorijom 'rasnog trojedinstva' a u socijalističkoj Jugoslaviji preskripcijom sovjetskih ustavnih rješenja konstitutivnosti naroda, da bi isti raspadom države hipertrofirao u ekstremne vidove nacionalne isključivosti.

7 Xavier Bougarel , ″Od 'Muslimana' do 'Bošnjaka': Pitanje nacionalnog imena Bosanskih muslimana″, u: *Rasprave o nacionalnom identitetu Bošnjaka*, Institut za historiju, Sarajevo, 2008., str.13.

8 Jean-Claude Kaufmann, *Iznalaženje sebe: jedna teorija identiteta*, Antibarbarus, Zagreb, 2006., str. 109.

odvijalo potenciranjem i jačanjem vjerske komponente kulturalnog identiteta. Van svake sumnje potencijal vjerskog je visokoprijanjajući uz emocionalna stanja ljudi zahvaćenih ratnim kovitlacima: "obećava pojedincu svladavanje neizvjesnosti, daje mu tumačenje smisla ljudske egzistencije, nudi opravdanje za proživljenu mučeničku patnju za najviše vrijednosti, (...) nudi veoma snažnu integraciju grupe iznutra, potičući sve članove zajednice na zajedničko sudjelovanje u obredima kako bi iskusili snagu zajedničke 'pradjedovske vjere' i osnažili osjećaj pripadanja istoj grupi i stekli osjećaj različitosti od drugih i njihova nauka. Religija osim toga upozorava na značenje transcendentnosti, sugerirajući time isplativost žrtvovanja za naciju, čak i podnošenje mučeničke smrti za nju"[9]. Nama koji smo preživjeli posljednji rat stoga egzotično ne zvuči misao Umberta Galimbertija da "borba za neki zemaljski interes koji je predmet zavade nikada ne pokrene toliku snagu kakvu oslobađa borba za vlastiti identitet naroda kome bog daje pečat i jemči za njega svojom zaštitom"[10].

Neosporno je, dakle, da su usijani historijsko-politički tokovi u ovom periodu značajno rekonfigurirali duhovnu poziturу bošnjačkog bića. Teško da je iko od nas koji se 'pišemo' Bošnjacima u ovo vrijeme ostao netaknut prohodeći kroz zaoštreni sistem razlika unutrašnjeg i vanjskog, koncepata i ozbiljenja. Time se može objasniti da su upravo krajnosti obilježile literarizaciju tematskog kompleksa vjerske komponente[11] identiteta u tekstovima bosanskohercegovačkih pisaca

9 Wehler, ibidem, str. 40.

10 Umberto Galimberti, *Mitovi našeg vremena,* Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića, Sremski Karlovci – Novi Sad, 2018., str. 398.

11 Za razliku od širokog prečnika krajnosti u percepciji vjerske, književne tematizacije patriotske komponente identiteta u djelima bh. pisaca napisanih tokom i nakon posljednjeg rata uglavnom su ujednačene u artikulaciji pozitivne autoimagološke predodžbe, a koja nije mimoišla ni djela autora prepoznatljivijih po kosmopolitskom svjetonazoru, kao što je npr. SemezdinMehmedinović. U tom smislu vrijedi izdvojiti jedan pasaž iz knjige "Sarajevo blues": "Bosanski Musliman. Sjetim se Tolstoja; on piše o Hadži-Muratu – divi se njegovoj gorštačkoj snazi, i kaže: On je kao trava ujesen: preko nje prelaze kola sijena, a kad se točak izmakne, svaka se vlat opet ispravi. Takvi su i Bosanski Muslimani: vlati jesenske trave, sa dubokim korijenom" (Semezdin Mehmedinović, Sarajevo blues, Civitas, Sarajevo, 60). Među rijetkim tekstovima koji unose disonancu u ovaj unisoni samopredodžbeni glas ističe se referat Alije Isakovića na historijski značajnom zasjedanju Bošnjačkog sabora 27. 9. 1993. godine: "Ovaj uzburkani historijski tok jedan je od uzroka što se u bošnjačko-muslimanskom narodu mogu sresti svi

iz ratnog perioda. Nijedan od autora za čijim tekstovima posežemo kao egzemplifikatima naših teza nije percipiran u javnosti kao vjerski ili nacionalno markiran. Tako će Miljenko Jergović bez zazora i sasvim rezolutno ustvrditi:

Otkako je počeo rat u Sarajevu nisam sreo ateista. Oni koji su poznavali ritual odlazili su u crkve i džamije, a oni koji nisu stvarali su vlastiti sistem znakova kojima su pokazivali odanost višem principu ili Bogu. Svak je u džepu nosio amajliju koja ga je provlačila između granata, svak je pri buđenju postajao svjestan kako je sitan i neznatan u kosmosu i kako mu se i tog dana valja pribiti uz druge. Da bude veći i tako nađe spas.[12]

Opseg i dinamiku varijabli identitetskog strukturiranja svjedoče, kako smo naznačili, i posve suprotna gledišta na fenomen vjere u ratu neovisno o stepenu njihove podudarnosti s činjenicama. Uostalom, i empirijske i književne artikulacije identiteta, kako to zapaža Jean-Claude Kaufmann[13], uvijek više teže za smislom nego za istinom. Ilustrativne su u tom pogledu neke kolumne književnika Faruka Šehića, npr.:

U znak zahvalnosti su poginule vojnike proglasili šehidima. A opet, kada se sjetim, a sjećanje mi odlično radi: niko od stotina vojnika koji su poginuli nije bio prakticirajući vjernik, mogao bih reći da nisu bili vjernici uopšte. Jer se pilo, pušilo travu, gutale tablete, jela svinjetina, psovao se bog svako malo, i da ne spominjem lepezu "bogohuljenja" kakva su moguća samo u Krajini.[14]

---

oblici krajnosti. Nigdje nisam sreo tako dirljivo dobrodušne, naivne i predane ljude beskrajno samopožrtvovane, spremne na svaku ličnu i kolektivnu žrtvu, i nigdje takve pojedince i skupine apsolutno uskogrude, beskrajno samožive, potkupljive, politički ljigave i, nadasve, opsjednute omalovažavanjem svega vlastitoga, vlastitoga imena, vjere, običaja, prošlosti. Ne nalazim tome nikakva opravdanja" (Alija Isaković, «Riječ na otvaranju Bošnjačkog sabora 27. septembra 1993. godine u Zenici», 1993).2004., str.

12 Miljenko Jergović, *Sarajevski Marlboro*, Globus media, Zagreb, 2004., str. 112.

13 Kaufmann, ibidem, str. 119-121.

14 Faruk Šehić, ″Zbogom žoharima″, Dani, br. 975; 19. 02. 2016.

3.0 Reislamizacija između glumljene, interesne i stvarne

Preslagivanje identitetskog kaleidoskopa u srazovima novonastajućih, vladajućih i rezidualnih silnica *vis-a-vis* problemskog područja koje je tema ovoga priloga nemoguće je razumjeti bez reflektiranja i na razliku između nominalnog (formalnog, simboličnog) i stvarnog usvajanja religijskog svjetonazora, a na koju ukazuje Slobodan Naumović u knjizi *Upotreba tradicije* (2009). Ovaj autor tvrdi da je nakon 1990. godine u Srbiji (a slično bi po svoj prilici vrijedilo i za druge postjugoslavenske države) došlo do samo fiktivne, simboličke, glumljene tradicionalizacije, a ne i do stvarnog okretanja tradicionalnim vrijednostima. Na istu pojavu u bosanskohercegovačkom kontekstu, nešto suzdržanijim tonom, ukazuje i Dženita Sarač Rujanac: "Smatra se da su Bošnjaci, pod značajnim utjecajem disolucije države i strašnih ratnih događanja tokom 1990-ih godina, mnogo više religiozni u odnosu na period 1980-ih godina. Pitanje da li je to zaista tako, koliki je procenat religioznih pod utjecajem aktuelnog političkog diskursa te koliko je rezultat tzv. ″socijalno poželjnih odgovora″, zbog svog značaja i sveobuhvatnosti zavređuje posebno istraživanje"[15]. Istraživanje koje autorica zaziva zasigurno bi zaslužen značaj moralo dati pojavi nominalnih vjernika, od kojih mnogi ni formalno ne slijede vjerski nauk. Među ovom kategorijom nemali je broj 'vjernika' pozerskog tipa, čiju opipljivim ličnim interesom motiviranu ekspresiju drečave pobožnosti Hadžem Hajdarević satirički prikazuje u pjesmi "Pobožni lopovi":

...najprije opasu trave, sve obrste

pa, na pokaz Bogu, izduže sve prste

molećse, i krsteć, ko da u tri skoka

k nebesima mogu skočiti, i čvrste

zauzeti poze, tik do samog Boga.[16]

---

15 Dženita Sarač Rujanac, ″Prožimanje nacionalnog i religijskog, bošnjačko iskustvo višeslojnosti identiteta″, u: *Zbornik radova simpozija ″Odnos religijskog i nacionalnog u identitetu i stvarnosti balkanskih naroda″, Bošnjačka pismohrana*, 2015., Vol. 14, Br. 40-41, str. 168.

16 Hadžem Hajdarević, *Na sonetnim otocima,* Vrijeme, Zenica, 2004., str. 79.

Ovaj tip identifikacije označen je u teoriji kao instrumentalistički – pojedinac je privržen grupi manje zbog ubjeđenja u zajedničko porijeklo i zajedničke vrijednosti nego zbog lepeze interesa i mogućnosti koje mu se tom pripadnošću pružaju. Zanimljiva je teza Bernara Formozoa po kojoj "instrumentalisti ne dopuštaju sebi da kulturu smatraju drugačije nego kao "resurs" iz koga bi grupa ili pojedinac po vlastitoj volji crpeli svoje ambleme"[17]. Suštinska je upravo ta amblematičnost, transparentnost, prezentnost jer identitet o kome se govori čedo je liberalnih demokratija i bogate povijesti njihovih zloupotreba. Na istome tragu razumijevamo i pojavu spektakularizacije vjere iza koje stoje ispražnjeni supstancijalni sadržaji. O tome instruktivno piše npr. Saeid Abedpour: "Organiziraju se raskošni religijski programi dok je prisustvo religije u životu pojedinaca sve bljeđe i bljeđe. Čak ni vjerski lideri ne žive religijski. Zar nismo suočeni s vremenom u kojem se pozivamo na religioznost dočim sami nismo religiozni?"[18] I ramazanski mjesec molitve i skrušenosti se npr. masovnim spremanjem zajedničkih iftara u organizaciji političkih stranaka i bliskih im privrednika, raznih satelitskih udruženja i klubova, na koje se poziva samo gravitirajuća klijentela, pretvara u suprotnost od svoje izvorne sadržajnosti. Istinski posvećenici, iskustveno obeshrabreni spram svrhovitosti socijalnog aktivizma, ali i uskraćeni za infrastrukturu (institucionalnu, medijsku...) koja bi na javnom planu postulirala platformu otpora agresivnoj deprivaciji supstance religijskog identiteta, uglavnom introvertiraju osjećanja i prilagođavaju vlastite bihevioralne norme postojećem stanju stvari, prispodobno metaforama kojima opet Hadžem Hajdarević predstavlja taj sraz društvenih trendova i ličnih svjetova u pjesmi "Bosanski musliman":

Što su munare izduženije

U zemlji nakon rata, moje

Molitve postaju manje savršene

17 Bernar Formozo, ″Rasprave o etnicitetu″, u: *Identitet(i) – Pojedinac, grupa, društvo,* priredili Katrin Halpern i Žan-Klod Ruano-Borbalan, Clio, Beograd, 2009., str. 300.

18 Saed Abedpour, ″Fikcije identiteta″, u: *Zbornik radova simpozija „Odnos religijskog i nacionalnog u identitetu i stvarnosti balkanskih naroda, Bošnjačka pismohrana*, 2015., 14, 40-41, str. 53.

Sve više lične... Moje molitve

Svoj zvuk i boju zadržavaju

Na džamijskim trijemima

čekajući meleke da ih netaknute

U najviša prostranstva ponesu.[19]

Istini za volju, proces reislamizacije (ili doislamizacije), osim što ispunjava niz potreba pojedinaca[20], a povezan je u određenoj mjeri i s dubokom socijalnom krizom, poremećajem sistema vrijednosti i konfuzijom vrijednosnih orijentacija, što nužno proizvodi i krizu identiteta, konstantno je otežavan za sekularizirani bošnjački populus previsokom etičkom i formalno-praktičnom zahtjevnošću islamskih vjerskih propisa, kompromitacijama kroz rigidnu vjersku promidžbu dijela uleme i političkog vodstva, neprimjerenošću načina života i ponašanja koje su prakticirali humanitarni službenici i vojni dobrovoljci iz islamskih zemalja, privlačnošću civilizacijsko-tehničkih akvizicija, materijalizma i konzumerizma koje nudi zapadni standard i način života, političkim djelovanjem Zapada direktno ili preko ovlaštenih predstavnika u Bosni i Hercegovini, naposlijetku utemeljenim ili paranoičnim strahom od ugroženosti i autsajderstva u svijetu u kome se redistribucija moći – poslije 11. septembra, a s migrantskim talasima definitivno, ponovo utemeljuje na antagonizmu kršćanstva i islama. Kao određujući faktor reislamizacije, nipošto na posljednjem mjestu, mora se uzeti u obzir, bilo u opciji prihvatanja ili odbijanja sudjelovanja u takvom procesu, i refleksivna priroda modernih identiteta budući da refleksivnost, osim što može voditi usvajanju doktrine, podjednako slijedi logiku otvaranja, razara izvjesnosti i dovodi u pitanje ono što se smatra dokazanim.

19 Hadžem Hajdarević, *Gdje voda izvire*, Dobra knjiga, Sarajevo, 2010., str. 24

20 U tom pogledu neke od najosnovnijih su: "potreba za duhovnošću, potreba za sigurnošću, potreba za smirenjem, potreba za društvenim usponom, potreba da se slijedi većinski trend, osjećaji inata i prkosa prema agresoru, potreba za ujedinjenjem članova etničke grupacije, potreba za odavanjem počasti poginulima..." (Jasna Balorda, *Preživjeti genocid – analiza postratnih etničkih identiteta Bošnjaka,* Maunagić, Sarajevo, 2009., str. 230).

4.0 Stazama bosanskoga islama

Islam je, složit ćemo se sa Šaćirom Filandrom, "kod Bošnjaka nacionaliziran postavši instrumentom zadobijanja nacionalne svijesti"[21]. Proces se odvijao dominantno u gradskim sredinama na identitetskom supstratu bosanskog islama karakterističnog upravo za urbanu bošnjačku populaciju u čije 'fleksibilne' vjersko-etičke standarde nemilosrdno zasijeca npr. Alija Nametak u dnevničko-memoarskoj prozi *Sarajevski nekrologij*. Nije bez značaja istaći da je odlomak koji navodimo datiran sa 24. 4. 1962. godine:

Jutros sam se svratio Mehagi Koradžiji u dućan i pitao ga što nije otišao na hadž. Spremao se ozbiljno da ode, ali je htio imati kakva druga, pa makar za nj platio trošak i cijelo izdržavanje. Reče mi: "Nisam mogao! Nije bilo nijednog građanina. Sve samo seljaci. ... Pitam ga, klapne li koju. Kaže: "Samo doma." Sad ima vremena da akšamluči sve do idućeg ramazana.[22]

Ironijski otklon Nametkov izraz je zapravo rezignacije jednog dosljednog vjernika spram dobro mu znane činjenice da je u bošnjačkoj kulturi akšamluk, uz sevdalinku i šljivu koja "hvata polahko a drži dugo", nešto drugačije, i više i dublje[23], od dnevne hedonističke rutine. A u istoj toj kulturi odavno su zaživjeli i teferiči na kojima se (riječi su istog pisca) "mezetluci halapljivo jedu i rakija uvire iz čašica u bosanska grla kao kraške rijeke u svoje ponore"[24]. Inače cijela novela "Napšršče", iz koje je citirana ova rečenica, spada u onu kategoriju identitetskog izražavanja za koje Kaufmann upotrebljava oznaku *voice* (glasovi artikulirani

21 Šaćir Filandra, *Bošnjaci nakon socijalizma – o bošnjačkom identitetu u postjugoslavenskom dobu*, BZK "Preporod" – Synopsis, Sarajevo – Zagreb, 2012., str. 315.

22 Alija Nametak, *Sarajevski nekrologij,* Civitas, Sarajevo, 2004., str. 68.

23 Još je čuveni osmanski putopisac iz 17. vijeka Evlija Čelebija, u dijelu svoga *Putopisa* posvećenom etnokulturalnim markerima Sarajeva, naveo da se proizvode i konzumiraju alkoholna pića, među kojima spominje i lozovu rakiju ciničnog imena – ramazanija (Pogl. Evlija Čelebija, Putopis, Svjetlost, Sarajevo, 1967., str. 119). K tome, usmena narodna poezija, iako nije dokazivo historijsko svjedočanstvo, jeste refleks kulturalnih praksi, te bismo u tom kontekstu trebali razumijevati i frekvenciju motiva pijenja i opijanja u epskim ali i lirskim tvorevinama bošnjačke usmenoknjiževne tradicije.

24 Alija Nametak, *Trava zaboravka*, BZK ″Preporod", Sarajevo, 2002., str.161.

kao krikovi)[25], a javlja se u sredinama čije politike identiteta lišavaju pojedince resursa i ambijenta za izgradnju preferiranog identiteta.[26] Nametak ne bi, ali poklonici akšamluka, posebno oni intelektualno disponirani, sigurno bi saglasili se s Lovrenovićevim mišljenjem da "akšamluk nije ni zabava ni razonoda, ni besposlica i opuštanje. Pravi akšamluk rafinirana je institucija kulture svakidašnjice, a u svojim sretnim trenucima – ozbiljno dosezanje vrhunca onog doživljaja, u kojem čovjek u sebi prepoznaje nekoga drugoga, nesretnijeg a boljeg od onoga koji svakodnevno stanuje u njegovoj koži"[27]. U analitičkoj perspektivi koja ove tradicionalne sekularne životne stilove i njihove derivate tretira kao konstitutivne dominante bošnjačkog identiteta pojavit će se stoga opravdana rezerva prema naracijama koje, kako uočava hrvatski književni kritičar Boris Postnikov povodom Bazduljeva romana *Sjetva soli*, u toj mjeri "naturaliziraju poslijeratnu islamizaciju Sarajeva da postaju ideološki sumnjivima"[28]

I dok je akšamluk bio i ostao intimniji aspekt etnokulturnog identiteta, jačala je potreba za javnim ispoljavanjem drugih identitetskih sadržaja koje je bivši režim držao u karantinu. Takav je slučaj, uz spomenute ramazanske iftare, i obilježavanje Bajrama koje postaje javno, masovno i prakticirano više kao nacionalni praznik od strane onih Bošnjaka koji islam, kako smo naznačili u uvodu, doživljavaju kao kulturološki, historijski i tradicijski etiološko-vezivni element identiteta etnije kojoj pripadaju[29], a u izvorno religijskom smislu su manje ili više indiferentni. Taj identitetski okvir i iz njega

25 Kaufmann, ibidem, str. 144-205.

26 Nametkova kritičko-satirička oštrica u ovoj noveli, kao i u drugim njegovim djelima, ipak je daleko benignija prema tradicionalnim razvodnjavanjima vjerske doktrine karakterističnim za tzv. bosanski islam u odnosu na piščev jed spram akutelnih društvenih konjunktura i činjenice da sekularizacija nije bila posljedica snažnih modernizacijskih sociokulturalnih promjena, "nego oblik politički isforsiranih procesa slabljenja utjecaja religije u javnom životu" (Ivan Markešić, ″Od religijskog do nacionalnog identiteta i natrag (na primjeru Bosne i Hercegovine)″, *Društvena istraživanja*, 2010., Vol. 19, No. 3 (107), str. 529.).

27 Ivan Lovrenović, ″Odjek naših duša″, u: *Za gradom jabuka – 200 najljepših sevdalinki*, predgovor, Civitas, Sarajevo, 2004., str. 10.

28 Boris Postnikov, *Postjugoslavenska književnost?*, Sandorf, Zagreb, 2012., str. 51.

29 S tim u vezi nikada se ne smije prenebreći ni činjenica da bi bez takve ukorijenjenosti islamske komponente u identitetu, pokušaji srpskog i hrvatskog nacionaliziranja Bošnjaka tokom 20. stoljeća bili daleko uspješniji.

izvedeni biheviоralni model stavljen je u prvi plan kada je prepoznat kao vid otpora pa i svojevrsno prkosno manifestiranje brojnosti i snage onih koji su kao kolektivitet bili izloženi genocidnom istrebljenju. U tom pogledu ova tendencija predstavlja kontinuitet opozitnog identitetskog konfiguriranja, imajući u vidu da je bošnjački osjećaj sebstva uvijek u većoj mjeri formiran izvana, kroz otpor prijetnjama, osporavanjima i kampanjama eksterminacije, nego iznutra u autopoiezi karakterističnoj za narode koji su s poviješću imali više sreće. Ovim, nazvali bismo ga, procesom ponarodnjenja zahvaćeni su, na bizaran način, i sadržaji bajramskog protokola koji bi morali ostati u zoni religijske čistote, za šta odgovornost snosi osebujni bošnjački dar za politizaciju svega što je opaženo kao resurs u nesmiljenom poratnom namirivanju ličnih i grupnih interesa:

Tu je i Dan šehida. Okupila bi se sirotinja po džamijama i mezarjima i još jednom oplakala sinove, kćerke, muževe, supruge, očeve, majke, braću, sestre. Ali, ne samo sirotinja. Kao i sve zvanične i nezvanične godišnjice, Dan šehida se isto znao pretvoriti u politički žalobni ceremonijal, u tugaljivi općinski tevhid, u taktičko ridanje, u veličanstveno oplakivanje.

Čudio se kako na tim manifestacijama nikad nema nijednog pravog borca, za koje je znao da su s njegovim ocem ratovali na prvim linijama, nego uvijek profesionalne narikače: nabildane efendije što su se opredijelile za interpretaciju džihada kao borbe sa samim sobom i krinovi od zlata odnjegovani u toploj vazi podruma. Kako su samo krinovi voljeli tekbire! Tekbir: ALLAHU EKBER! I tako, dok se grlo ne bi sasušilo. Poslije u kafanu, da se zalije tekbirska suša, da se oplaču poginuli drugovi, voljeni šehidi.[30]

U vezi s finalizacijom naznačenog procesa ‘nacionalizacije islama’ ilustrativan je i prominentni pjesnički tekst Abdulaha Sidrana “Zašto tone Venecija“, nastao kada se nad bošnjačkim narodom kao stvaran osjećaj nadvijala psihoza mogućeg nestanka, i koji je na širem kulturalnom planu prihvaćeno literarno ovjerodostojenje sekularne konceptualizacije islama kao etimona nacionalnog identiteta:

30 Samedin Kadić, *Paučina*, TKD Šahinpašić, Sarajevo, 2013., str. 68.

... [Bog] jedan malehni

narod dao, u jednom svijetu, na kopnu što ga zovu

Evropom, u plemenu Južnih Slavena. Tu je Granica.

Bosna. Bosna. Bosna. Dodiruju se tu, i tuku, Istočni

križ i Zapadni križ, od jednog Križa nastali. A

bošnjački narod je pitom. Zato prihvati ruku Treće

Vjere: u Jednog Boga, Koji nije rođen, niti je rodio.[31]

Indikativno je da Sidranova pjesma nastaje u ratu, govori o ratu koji se dešava i ratovima prošlim "kad se tukoše križevi", a fokusira se na temu etnogeneze na način koji potvrđuje stav Uga Vlaisavljevića o ratu kao "uzroku promjena u dominantnom kulturalnom kodu kod malih nacija, služeći kao okidač za trajno konstituiranje, ili za čitav niz rekonstrukcija koje utječu na kulturu i stvarnost kolektivnog sopstva"[32]. Ne bismo, baš na ovom mjestu, smjeli zaobići ni Sidranov radikalni poetički zaokret i reprezentativnost pjesme "Zašto tone Venecija" u kontekstu nove paradigme – samo je denotativni pjesnički jezik mogao izraziti uvide koje je sobom donio rat[33], koji ostavljaju duboke tragove u svijesti naroda i trebali su biti saopćeni tako da ih je u budućnosti teško previdjeti ili izgubiti. Recepcija ove Sidranove pjesme, njen bezmalo kultni status, potvrđuje da je u tome uspio. Lirski subjekt Sidranove Venecije diže glas protiv globalnog konteksta i geokulturalnih faktora koji traumatiziraju poziciju alteritetā, margina i manjina, a unutar domicilnog recepcijskog obzora snažno ide u susret čitateljskom očekivanju koje oblikovano inflacijom užasa umjetničke artefakte doživljava kroz optiku mimetičke inverzije:

31 Abdulah Sidran, *Zašto tone Venecija*, Bosanska knjiga, Sarajevo, 1996., str. 12.

32 Ugo Vlaisavljević, *Rat kao najveći kulturni događaj,* Maunagić, Sarajevo, 2007., str. 121.

33 Ključne karakteristike lirske poetike svjedočenja koja se od devedestih godina prošlog stoljeća u punoj mjeri obistinjuje upravo u Sidranovom pjesništvu su: artikulacija osjećaja apsolutne blizine stvarnosti (superstvarnost), stapanje individualnih u zajedničku sudbinu, familijarizacija kao rezultat egzistencijalne ugroze, demetaforizacija i nova "estetika" referencijalnosti.

Tako u Sarajevu danas rastu djeca. Svaka djevojčica imala je više vatrenih krštenja od Ramba. Zato oni, dok gledaju filmove, s podozrenjem prate scene koje nisu dorasle njihovoj stvarnosti.[34]

5.0 Umjesto zaključka: "Nema izbora nego izabirati"

Rat je nimalo poželjan scenarij 'trajnog konstituiranja' nacije, ali Bošnjaci u tom pogledu nisu izuzetak, štaviše traumatična povijesna zbivanja su takoreći zakonomjeran ambijent etničkih diferencijacija i nastajanja nacija-država. Zbilja, njome inspirirana i njojzi posvećena književnost potvrđuju, međutim, da trajnost postojanja jedne nacije ne treba miješati s prirodom nacionalnog identiteta koji je, kako je to još slavni Max Weber primijetio, "uvijek nestalna i kolebljiva stvar". Dapače, postojanje države i nacije mu obezbjeđuje uvjete[35] da tu i takvu svoju prirodu potvrdi i u vremenu u kojem se oblikovanje identiteta sve manje može osloniti kako na lokalne društvene modele tako i na već upadljivo jenjavajuću globalističku homologizaciju, postajući dominantno pitanje pojedinca za koga "nema izbora nego izabirati"[36]. A naša satisfakcija bila bi potpunija ukoliko smo ovim pregledom i analitičkim zasjecima u književne rezonance dovršetka procesa "nacionalizacije islama" kod Bošnjaka pokazali i to da je fokus na pojedinačne identitete neodvojiv od društvenog položaja i društveno-historijske uvjetovanosti sudbine pojedinca. Ili, da se poslužimo Kaufmannovim vokabularom, premda su sredstva za iznalaženje sebe različita, promjenjiva i brojna, ona nisu aleatorna, nego se upisuju u tačno određene društvene procese.

34 Ozren Kebo, *Sarajevo za početnike,* TKD Šahinpašić, Sarajevo, 2014., str.172.

35 Upravo je moderna nacionalna država stvorila uvjete da pitanje identiteta postane obaveza svim građanima unutar njezinog teritorijalnog suvereniteta (vidjeti Zygmunt Bauman, *Identitet*, Naklada Pelago, Zagreb, 2009., 7-23.).

36 Anthony Giddens, *Modernity and Self-Identity. Self and Society in the Late Modern Age*, Stanford University Press, Stanford, California, 1997., str. 81.

Literatura

1. Abedpour, Saed (2015), ″Fikcije identiteta″, u *Zbornik radova simpozija „Odnos religijskog i nacionalnog u identitetu i stvarnosti balkanskih naroda, Bošnjačka pismohrana,* 14, 40-41, str. 53-60.

2. Balorda, Jasna (2009), *Preživjeti genocid – analiza postratnih etničkih identiteta Bošnjaka,* Maunagić, Sarajevo

3. Bauman, Zygmunt (2009), *Identitet*, Naklada Pelago, Zagreb

4. Bougarel, Xavier (2008), ″Od 'Muslimana' do 'Bošnjaka': Pitanje nacionalnog imena Bosanskih muslimana″, u: *Rasprave o nacionalnom identitetu Bošnjaka,* Institut za historiju, Sarajevo, str. 117-137.

5. Čelebija, Evlija (1967), *Putopis*, Svjetlost, Sarajevo

6. Filandra, Šaćir (2012), *Bošnjaci nakon socijalizma – o bošnjačkom identitetu u postjugoslavenskom dobu*, BZK "Preporod" – Synopsis, Sarajevo – Zagreb

7. Formozo, Bernar [Bernard Formoso] (2009), *″Rasprave o etnicitetu″, u: Identitet(i) - Pojedinac, grupa, društvo,* priredili Katrin Halpern i Žan-Klod Ruano-Borbalan, Clio, Beograd

8. Galimberti, Umberto (2018), *Mitovi našeg vremena*, Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića, Sremski Karlovci – Novi Sad

9. Giddens, Anthony (1997), *Modernity and Self-Identity. Self and Society in the Late Modern Age*, Stanford University Press, Stanford, California

10. Hajdarević Hadžem (2010), *Gdje voda izvire*, Dobra knjiga, Sarajevo

11. Hajdarević, Hadžem (2004), *Na sonetnim otocima*, Vrijeme, Zenica

12. Isaković, Alija (1993), «Riječ na otvaranju Bošnjačkog sabora 27. septembra 1993. godine u Zenici», dostupno na: https://static.islamskazajednica.ba/index.php?option=com_content&view=article&id=6695:ta-je-alija-isakovi-govorio-na-prvom-saboru&catid=207&Itemid=220

13. Jergović, Miljenko (2004), *Sarajevski Marlboro*, Globus media, Zagreb

14. Jukić, Jakov (1975), ″Sociološki pristup sekularizaciji″, *Bogoslovska smtora*, Vol. 45, No. 1, str. 39-48.

15. Kadić, Samedin (2013), *Paučina*, TKD Šahinpašić, Sarajevo

16. Kaufmann, Jean-Claude (2006), *Iznalaženje sebe: jedna teorija identiteta,* Antibarbarus, Zagreb

17. Kebo, Ozren (2014), *Sarajevo za početnike*, TKD Šahinpašić, Sarajevo

18. Lovrenović, Ivan (2004), ″Odjek naših duša″, u: *Za gradom jabuka – 200 najljepših sevdalinki*, predgovor, Civitas, Sarajevo

19. Mehmedinović, Semezdin (2004), *Sarajevo blues*, Civitas, Sarajevo

20. Markešić, Ivan (2010), ″Od religijskog do nacionalnog identiteta i natrag (na primjeru Bosne i Hercegovine)″, *Društvena istraživanja*, Vol. 19, No. 3 (107), str. 525-546.

21. Nametak, Alija (2002), *Trava zaboravka*, BZK ″Preporod″, Sarajevo

22. Nametak, Alija (2004), *Sarajevski nekrologij*, Civitas, Sarajevo

23. Naumović, Slobodan (2009), *Upotreba tradicije*, Institut za filozofiju i društvenu teoriju, Beograd

24. Postnikov, Boris (2012), *Postjugoslavenska književnost?,* Sandorf, Zagreb

25. Rogić, Ivan (2003), ″Hrvatski nacionalni identitet i društvene elite″, u: Baloban, S. (ur.) *Hrvatski identitet u Europskoj uniji*, Centar za promicanje socijalnog nauka Crkve, Glas Koncila, Zagreb, str. 13-51.

26. Sarač Rujanac, Dženita (2015), ″Prožimanje nacionalnog i religijskog, bošnjačko iskustvo višeslojnosti identiteta″, u: *Zbornik radova simpozija ″Odnos religijskog i nacionalnog u identitetu i stvarnosti balkanskih naroda″, Bošnjačka pismohrana,* Vol. 14, Br. 40-41, str. 157-171.

27. Sidran, Abdulah (1996), *Zašto tone Venecija*, Bosanska knjiga, Sarajevo

28. Smit, Antoni D. [Anthony D. Smith] (2010), *Nacionalni identitet,* XX vek, Beograd

29. Šehić, Faruk (2016), ″Zbogom žoharima″, Dani, br. 975; 19. 02. 2016. Dostupno na: https://www.bhdani.ba/portal/clanak/975/dnevnik-s-ruba/zbogom-zoharima

30. Vlaisavljević, Ugo (2007), *Rat kao najveći kulturni događaj,* Maunagić, Sarajevo

31. Zgodić, Esad (2008), *Ideja bosanske nacije*, Zalihica, Sarajevo.

32. Zukić, Melisa (2016), *Transformacije nacionalnog identiteta Bošnjaka*, doktorska disertacija, Filozofski faklutet u Sarajevu, Sarajevo.